

БОЯН ВЪЛЧЕВ

БЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВЕН ЕЗИК И ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МУ СЪС СОЦИАЛНАТА СТРУКТУРА, ИНСТИТУЦИИТЕ И ОБРАЗОВАНИЕТО*

Boian Valtchev

BULGARIAN LITERARY LANGUAGE

AND ITS INTERRELATIONS WITH THE SOCIAL STRUCTURE, INSTITUTIONS AND EDUCATION

The interrelation between the institutions and the beginning, building and functioning of the Bulgarian language was reviewed. A special focus is put on the importance of the education. The author pays attention on the appearance of the literary language at a certain stage of the society development and of the creation of its consumers, as well as the dependencies by the structure of the social pyramid

---

1. Взаимодействието между книжовния език¹ (езика) и множество извънезикови фактори не е било обект на специални научни изследвания по отношение на българския книжовен език. То обаче е присъствало в различни разработки като разбиращо се от само себе си и на интуитивно равнище. Тук представям в сбита форма наблюденията си, получени в едно изследване, посветено на тези взаимоотношения. В текста сравнително малко говоря за конкретни езикови явления. Преди всичко оглеждам социални и културно-исторически явления и процеси, които играят важна роля при изграждането и функционирането на книжовния език. Изяснявам някои особености на средновековното състояние на обществото и езика и така последователно достигам до епохата на създаването и действието на съвременния български книжовен език. Накратко правя сравнения с явления от историята на други народи и езици – това ми дава възможност да потърся сходства или контрасти. Поради обзорния характер в текста не цитирам конкретните извори, а в края му давам в обобщен вид библиографска справка за ползваните трудове.

За ориентация на читателя най-напред излагам в списъчна форма някои свои базисни представи и убеждения, до които съм стигнал в резултат на дългогодишни наблюдения и изследвания и които съм изложил частично или в цялост на други места и затова не аргументирам тук специално:

- Книжовният език (както и езикът изобщо) е изключително колективно творение.
- Книжовният език е много силно зависим от извънезикови фактори и затова изследването на възникването, изграждането и функционирането му трябва винаги да се обвързва с тях – особено по отношение на съвременното състояние, което е резултат от добре документиран обзрим откъс време.

---

* Това е непубликуван превод на български на статията „Die bulgarische Literatursprache der Gegenwart und ihre Wechselbeziehungen zu Bildung, sozialer Struktur und Bildung“, публикувана на немски в сборника „Bulgarien zwischen Byzanz und dem Westen“ (Köln 2008, S. 171–195).

¹ Терминът *книжовен език* съдържа редица неудобства. Най-напред той отвежда автоматично мисълта към връзката с книгата, т.е. веднага се проявява едностранчивост, която вече не отговаря на общоприетото схващане за двуединството на писмена и устна реч/език. Подобно е положението и по отношение на други езици – сръбски, хърватски и под. Възприетият в руската традиция термин *литературен език* е още по-непригоден, тъй като създава асоциативна връзка само с художествената литература. И у нас напоследък все по-често се използва терминът *стандарт*, който според мене е по-неутрален, но по същество не отговаря на същността на българския книжовен език, но може безпроблемно да обслужва такива езици като английски, френски, немски и т.н. Затова предпочитам да употребявам традиционния вече термин *български книжовен език*.

- Книжовният език се нуждае от съществена историческа продължителност във времето и приемственост (континуитет), за да може да достигне действителна стабилност и зрялост. Едва тогава може да се установят правила, отразяващи реалната норма² на езика, а не да се декретират умозрително или спекулативно в кодификационните трудове положения, които не отговарят (частично или изцяло) на езиковото състояние и на потенциала на обществото.
- Книжовните езици на Средновековието и на Новото време са разнотипни по своята функция, приложение и обществена значимост и затова трябва да се изследват с различен подход.
- Книжовният език е обществен императив, свързан с конкретните изисквания на епохата.
- Книжовният език е в пряка зависимост от обществените институции.
- Книжовният език (езикът изобщо) е *потребителско*³ явление и по принцип трябва да бъде разглеждан в този контекст.
- Книжовният език е резултат от образованието, което създава националния интелектуален потенциал, и е правопрпорционално зависим от него.
- Книжовният език е отразител и отражение на социалната структура на съответния народ. От нея зависи броят на „етажите” на езиковите формации – и синхронно, и диахронно.
- Книжовният език и неговите норми възникват в общия случай по еволюционен път. Кодификацията трябва да се осъществява в дух на реализъм и вземане предвид на цялостното състояние на обществото. Тя не бива сляпо да робува на филологическата традиция (чужда или своя), за да не обезсмисля своето съществуване и по този начин да не маргинализира самата себе си.
- Книжовните езици са създадени в съответствие с националната специфика и затова се открояват различни типове книжовни езици – както синхронно, така и диахронно. Теорията за книжовните езици трябва да взема това обстоятелство предвид.
- Книжовният език зависи по отношение скоростта на изграждането и качеството на обработката си от масата на употребяващите го. С цел да не се стига до над- или подценяване значението и ролята на отделните книжовници и паметници трябва то (значението) да се релативира спрямо конкретната историческа обстановка и възможностите за общественозначима книжовна и книжовноезикова дейност, които дава тя.
- Книжовният език, неговите носители и тяхната обществена значимост са зависими от постигнатата производителност на труда и от масовостта на достъп до писмената информация.
- Книжовните езици на Новото време са започнали своето действително съществуване от момента, в който достъпът до писмената информация (култура, наука) са се превърнали в производителна сила, т.е. излезли са от сянката на черквата. Това не отрича генетичната връзка с предходните етапи.
- Книжовният език в своето развитие винаги зависи от определен географски културен център.

² Доколкото е възможно, избягвам употребата на термина *норма/норми*. Моето разбиране за *нормата* не съвпада с общоприетата представа. Тук не се налага по-съществено изясняване на този въпрос.

³ От редица трудове, посветени специално на историята на българския книжовен език, получаваме впечатлението, че техните автори не си представят книжовния език като средство на *всекидневно потребление* при реалните прагматични житейски обстоятелства. Това с особена сила се отнася до някои кодификационни решения, които до такава степен се отклоняват от действителността, че обществото с право ги игнорира.

Някои от горните твърдения звучат като разбиращи се от само себе си и много познато, но при запознаване с редица трудове по история на българския книжовен език (а и не само на българския) се вижда ясно колко е преувеличена например ролята на отделната творческа личност⁴, на кодификацията, на филолога и т.н., и колко е подценена ролята на институциите, социалната структура, образованието и т.н.

2. Всеки език извървява свой уникален исторически път, който слага неизличим отпечатък върху цялостния му облик и диктува многобройни особености на неговото функциониране. Това важи изцяло и за книжовните езици. Взаимодействието между обществото и книжовния език дълго време е убягвало от вниманието на изследователите. Мисловните и методическите механизми, установили се и наложени от т.нар. „старофилолози“ при изучаването на мъртвите езици, за дълго време са диктували и отношението към съвременните езици. Този поглед се шири в много висока степен и досега. Опитите на различни новопоявили се клонове на филологическо изследване (вкл. социолингвистиката) не успяха да преодолеят това състояние. Все още езикът (книжовният език) се изследва като абсолютно самостоятелен обект, без да се вземат предвид обвързаностите между езиковите и извънезиковите фактори. При това в повечето случаи именно извънезиковите фактори дават тласък и определят насоките и пътищата на по-нататъшното езиково развитие. Възникналите теории на/за книжовните езици недостатъчно отчитат диахронните аспекти на книжовноезиковата характеристика. Тъй като всеки книжовен език е подвластен на историческото развитие на конкретния народ, служещ си с него, тези теории не успяват да обяснят някои от най-съществените особености във функционирането на книжовните езици днес. Те в най-добрия случай формулират някои общи черти на книжовните езици, но не могат да посочат множеството специфични моменти, които дават облика на функционирането на книжовните езици в обстановката на всяка национална култура и определят различния им тип. Така например те не могат да отчетат националната специфика при взаимодействието на нормата и кодификацията както в диахронен, така и в синхронен аспект, не успяват да видят мястото на такива важни явления като държавността, институциите, образованието и под. в процеса на формиране на книжовните езици и т.н. Към много от тези фактори има създадено най-общо виждане, без те да са изследвани целенасочено и да е изяснена тяхната конкретна или по-обща роля.

3. Когато изследваме историята на българския книжовен език, неминуемо се изправяме пред особено важния въпрос за непрекъснатостта или прекъснатостта в цялата продължителност на неговото развитие. През последните десетилетия все по-ясно и упорито се налага виждането за прекъснатостта, която разграничава новия (съвременния) от средновековния български книжовен език в напълно обособен етап, не представляващ пряк резултат от средновековното състояние. И не само това: в рамките на най-стария славянски книжовен език, старобългарския, също се разграничават два етапа – старо- и среднобългарски. Ако зададем въпроса за континуитета тогава, ще видим, че проследяването на държавното и институционалното развитие дава ясен, логичен и убедителен отговор: загиването на Първото българско царство (1018 г.) довежда със себе си замиране и принудително

⁴ Тук си заслужава да се спомене разгорялата се сред българските филологически кръгове през последните години дискусия във връзка с изследванията на Маргарита Симеонова, посветени на езиковите прояви на Васил Левски. Основното възражение на редица занимаващи се с въпросите на книжовния език езиковеди се свежда до това, че Левски не бил книжовник и затова нямало основания за такива изследвания. От всичко това се вижда, че все още на книжовния език не се гледа като на колективно творение, родено в хода на „потреблението“ му, а като на „авторско“ творчество.

прекъсване на практикуването на българския книжовен език в черквата и държавната администрация. По това време черквата не само е инициатор за създаването му, но е и основният му „потребител”. Тя развива структурата на образованието и поддържа нужните за своите цели книжовни и учебни средища. Успоредно с това тя осигурява образовани хора за държавния механизъм. Когато българската държава престава да функционира, по-голямата част от тези условия и предпоставки за поддържането на книжовния език престават да са налице, което неминуемо се отразява върху състоянието на самия книжовен език: и без това малобройните му носители⁵ намаляват още повече. Именно отпадането (макар и за сравнително кратък период) на приемствеността в образованието и същественото намаляване на „потреблението” са основни причинители на ясно различимите, статистически значими и много чести промени и закономерни отклонения в книжовноезиковата практика след възстановяването на българската държава (1186 г.). Особено ясно изпъкват важноста и ролята за книжовния език на континуитета на държавността и приемствеността в образованието. Тук трябва непременно да се спомене, че народният език под формата на многобройните си диалекти продължава непрекъснато да се развива. Именно това развитие формира езиковата нагласа на онова поколение книжовници, което като свежа вълна се появява в края на XII в. след посоченото по-горе прекъсване и е резултат на нововъзникналите или възстановени образователни средища, а те от своя страна са резултат от създаването на обществените институции, когато българската държава и черква отново заживяват самостоятелен и пълнокръвен живот. За съжаление нито историческата наука, нито демографските данни могат да ни дадат относително надеждни сведения за образователното състояние през тези векове. Нещо повече – почти напълно липсват информации дори за предполагаемия брой на българския народ. За нас е напълно неясно напр. какво е взаимоотношението между броя на грамотните и неграмотните хора. Такова ще е положението чак до началото на XIX век. Ако потърсим някакви надеждни числа, няма да стигнем по-далеко от посочваните 3500 ученици, които е обучавал (обучил) в продължение на 7 години Климент Охридски, или пък от споменаваните 50⁶ (на други места се сочи числото 450) ученици в Килифаревския манастир в школата на Теодосий Търновски в средата на XIV в. Нямаме данни напр. как тези хора са били образовани⁷ и как са се реализирали по-нататък, колко и какви ученици са обучили те от своя страна, каква е системата на образованието и изобщо може ли да се говори за система, какъв е мултипликационният ефект и т.н. Когато наблюдаваме такива удивителни творби на писмеността като напр. *Иван-Александровото четвероевангелие* (средата на XIV в.), трябва да се запитаме и за съдбата и ролята на тези високообразовани за времето си творци след унищожаването на Второто българско царство (1396 г.). Добре е изследвано делото на такива изтъкнати личности като Киприян и Григорий Цамблак (в Русия) или Константин Костенечки (в Сърбия; там той е известен преди всичко под името Философ). Често се споменават и различни паметници, създадени след началото на XV в. извън пределите на българската етническа територия (напр. множество преписи и преводи, т.нар. влахо-български грамоти и т.н.). Всичко това има място в изследванията на книжовния език като

⁵ По отношение на числеността на образованите (грамотните) през Средновековието няма надеждни данни. В едно българско телевизионно предаване се твърдеше, че през IX-X в. грамотността у нас надвишавала 10%. С подобна представа остава читателят и от труда на В. Гюзелев. Смятам тези числа за преувеличени и нереалистични. Такива величини не могат да бъдат постигнати дори по време на Българското възраждане, т.е. 10 века по-късно.

⁶ Показателно е сравнението между този брой и записаните се още през първата година (1388 г.) от съществуването на Кьолнския университет 700 студенти.

⁷ В това отношение получаваме все пак някои сведения от трактата *Сказаніе изъявлено и писменѣхъ* (около 1418 г.) от Константин Костенечки.

самостоятелен обект на наблюдение. Същевременно обаче подценяваме или не отчитаме факта, че при тях става дума за културен „експорт”, който реално не оказва обратно влияние сред българите, тъй като неговата реализация и по-нататъшна съдба не са свързани с въздействие върху българското (езиково) съзнание и практика, т.е. те нямат отношение към вътрешнобългарските процеси.

Ако сред езиковите явления отчитаме сравнително краткото прекъсване от около век и половина между Първото и Второто българско царство и определяме два периода, придобили в науката обозначенията *старо-* и *среднобългарски период*, то няколковековното прекъсване, продиктувано от османското нашествие на Балканите, неминуемо ще окаже още по-значително въздействие. При това тук вече става дума за генерално отклоняване от дотогавашния път на развитие на българския народ и приобщаването му към напълно нов цивилизационен кръг. Във войната загива значителна част от българското население. Благородничеството и интелигенцията или намират смъртта си в битките, или биват принудени да търсят спасение на север от Дунава. Така много бързо се осъществява радикална промяна в социалната структура на населението: създаваната в продължение на няколко века *социална пирамида бива „обезглавена” и превърната в социална равнина*. Реално не остава място за писмената култура. Няколкото манастира (само Рилският манастир съществува и действа непрекъснато в българската етническа територия по време на Османското владичество) не могат да продължат и поддържат нито в количествено, нито в качествено отношение дотогавашното състояние на книжовността. Затова и самото владееие на книжовния език претърпява много сериозен упадък. Поради унищожаването на Търновската патриаршия по-голямата част от българската територия загубва черковната си организация. Така българският клир (заемащ само най-ниския етаж на черковната йерархия) остава слабо- или напълно необразован поради липсата на учебни заведения и на съответните средства за издръжката им. Тъй като и българската държава вече не съществува, се оказва, че (почти) изцяло липсват потребители на книжовния език. Тук отново ясно трябва да бъде подчертано, че поначало книжовният език е потребителско явление, а образованието е обществен императив, а не само любознателност, прилежание и интелигентност на отделния индивид. Тъй като след началото на XV в. в българската етническа територия престават да са налице двете най-съществени предпоставки за съществуването на книжовност – държавата и черквата, е повече от ясно, че и носителите на книжовния език ще намаляват бързо. Османската държава не е отреждала за християните друго място в обществената йерархия освен в основата на пирамидата, т.е. в материалното производство. А по това време там нито науката и образованието, нито книжовният език са имали някакво съществено значение. Така високите успехи на полето на книжнината заедно с придобитата социално-историческа памет остават назад във времето. Дори религията постепенно се превръща в един вид фолклорна практика. Недоизживяването на феодализма в неговата европейска форма и липсата на „дисциплиниращото” въздействие на черквата върху съзнанието на широките народни маси (не на последно място например посредством западноевропейската инквизиция) се оказват важен фактор при цялостното формиране на ценностната система, манталитета, поведенческите и мисловните нагласи на българския народ. В това отношение не бива подминат и книжовният език, който в крайна сметка отразява протеклите цивилизационни процеси. Едно повторно напомняне: през цялото време народният език продължава неотклонно своя път на развитие под формата на многобройните диалекти, като осигурява пълен езиков континуитет. Когато ще възникнат отново условия, налагащи употребата на книжовен език, такъв ще може да възникне единствено на основата на езиковото състояние, достигнато от многовековното непрекъснато развитие на народната реч. От решаващо значение за установяването на основата на книжовния език ще играят извънезиковите

фактори. Реално трябва да се каже, че през XIX в. става дума не за възраждане на старобългарския книжовен език, а за раждане, за напълно ново изграждане на българския книжовен език.

4. Някои сравнения с положението сред други народи може да ни ориентира относно очаквано различно състояние на обществото, а оттам и на книжовноезиковите процеси и характеристики. През Средновековието е най-логично да се търсят съпоставки с Византия. По своята военна и политическа мощ България в отделни моменти е съперничела на империята съседка. По структура и интелектуален потенциал на населението двата народа са на различни цивилизационни етапи от развитието си.⁸ Византия е интегрирала в себе си не само генетично елинското население (както и редица други народи), а заедно с него и постиженията на Античността. Вследствие на продължилото векове развитие материалните и духовните натрупвания са значителни. Това заедно с осъщественото социално и културно разслоение на населението довежда и до обществена, а оттам и образователна и езикова „многоетажност“. В съответствие с мястото си в обществената пирамида повечето от младежите са получавали определен вид образование, което им е позволявало и съответна личностна реализация в светската и черковната йерархия. Като красноречив пример за възможностите на образователната мрежа тогава може да се посочи подобната на университет Магнаурска школа⁹ в Цариград, чийто възпитаник е цар Симеон. Поради значително по-краткото си съществуване на Балканите, в условията на спояване на българската народност от поне два значителни етнически клона и пред предизвикателствата при смяната на религията и приобщаването си към християнския свят в България не може да се осъществи това разслояване на обществото и постигане на онази материална мощ, която би станала основа и за развитие, сравнимо с византийското. Независимо от успехите на Преславската, Охридската и по-късната Търновска школа постиженията на българската култура, книжовност и книжовен език са значително по-скромни от тези в южната ни съседка.¹⁰

Сравнението с културното положение в България и в империята, основана от Карл Велики, показва определено сходство и дори известно предимство в полза на България. Структурата на населението и културните процеси са еднотипни. Като любопитен контраст може да се посочи, че Карл Велики и цар Симеон, които са на историческата сцена с разлика по-малко от един век, ценят високо писмената култура – Карл Велики създава най-голямата за времето си библиотека, а с царуването на Симеон се свързва т.нар. Златен век. Същевременно обаче – както е всеизвестно – Карл е бил неграмотен¹¹, а Симеон е бил не само много високо образован, но и сам е бил автор на значими литературни творби.

При сравнение на пътя на развитие на българското и на немското общество, на българския и на немския книжовен език в по-късното Средновековие установяваме

⁸ За съжаление науката все още се занимава предимно с политическата (държавната) история, а обръща сравнително малко внимание на историята на всекидневието, която отразява реалния континуитет.

⁹ Тя е основана през 849 г. и се смята за първообраз и предтеча на възникналите след 11. в. европейски университети.

¹⁰ В подкрепа на това твърдение могат да се приведат редица исторически паметници и изследвания, които показват, че напр. българската аристокрация от това време се е стремяла силно към имитиране на състоянието сред византийското общество. По отношение на книжовноезиковите прояви трябва да се изтъкнат многобройните преводи от гръцки, както и фактът, че знак за висока образованост сред българите е било владението на гръцкия език.

¹¹ В този смисъл известната фраза на Г. Димитров, произнесена на Лайпцигския процес, е само реторичен похват, но в никакъв случай не отговаря на действителното положение – Карл Велики не е имало на какъв друг език (освен на съвременния си разговорен немски) да говори както с конете, така и с поданиците си.

съществени различия, които не са били обект на научна интерпретация¹². В немските земи много рано се поставя въпросът за образователното обхващане на цялото общество. Още през 1215 г. Четвъртият латерански събор взема решението към всяка черква да се основе училище. Тези учебни заведения са известни като „латински училища” (Lateinschulen). В тях обучението се свеждало до заучаване на богослужебни текстове и е предвиждало овладяване до известна степен на свещения латински език. Известен е напр. методът на т.нар. „подстрочници”, посредством които на немските младежи се показвал дословният превод и словоред на латинските текстове. Това е оставило трайни следи не само в областта на немската лексика, но и в синтактичния строеж на книжовноезиковото изречение. Данни за такива училища има в множество области и градове чак до началото на Реформацията. Ясно е, че черквата е изграждала тези училища изключително за свои цели. Постепенно с икономическия разцвет на градовете и придобиването на относителна независимост на гражданството се засилвал стремежът към по-добро опознаване на материалния свят, за да може тези знания да се превръщат все повече в производителна сила. Появили се и други видове полусветски по своя характер училища. Още през XIII-XIV в. започнали да се появяват различни видове училища, в чието ръководство черквата не можела да се намесва. Т.нар. “teutsche Schulen” (немски училища) преследвали напълно светски цели. Те допринасяли за овладяването на умения в областта на писането и четенето на немски език още преди Реформацията, а тези процеси се задълбочили значително по време на самата Реформация. В архивите се пазят множество точни сведения за броя на училищата, учителите, учениците и т.н., показващи, че почти цялото немско общество е било обхванато от наличните образователни заведения, много от които имали светски характер. Четири важни условия способствали за бързия разцвет на образователното дело и за проникването на науката във всички сфери на живота:

1. Бързо се увеличавала самостоятелността и ролята на градовете и на гражданството¹³.
2. Появили се първите университети, с което ролята и качеството на светската наука се повишили значително¹⁴.
3. Изобретението на Й. Гутенберг довело до бързото разпространение на печатните книги в големи еднотипни тиражи и на ниски цени.
4. Реформацията създавала нов идеологически фон, способстващ за модернизирание на обществото и за развитие на науката и образованието.

Всичко това не останало без последствия в областта на немския книжовен език. Самото общуване на широки народни слоеве с писаното слово (макар и за дълго време на латински) създавало здрави традиции, а укрепването на градовете и гражданството спомогнало за все по-значителното изтласкване на латинския език и за преминаване изцяло към немския книжовен език. Така още през XVIII-XIX в. цялото население имало потенциален достъп до писмената култура, което неминуемо дало проследими

¹² Материалите, свързани с това наблюдение, са събрани и обработени в рамките на научен проект, осъществен от автора на тези редове и Улрих Обст от Славистичния институт на Кьолнския университет.

¹³ В това отношение дава добра представа сравнението между характера на селищата сред немците и българите. Знаем колко много се почита и чества и досега годината на обявяване на дадено немско селище за град (със специален документ), т.е. ясно проследим във времето е процесът на огражданяване и преминаване към по-високия цивилизационен етап. За българските селища е важно да се каже, че през времето на османското владичество и чак до XIX в. може да се говори преди всичко за села, чието население се занимава главно със селско стопанство, а определението *град* се прикачвало само към имената на няколко населени места. За това дават ясно свидетелство напр. спомоществувателските списъци, публикувани в редица книги през периода на Възраждането.

¹⁴ Столетия разделят основаването на първите немски университети (Хайделберг 1386; Кьолн 1388) и първия български университет (София 1888). Това сравнение помага за разбирането на някои типологични разлики в развитието на двете общества.

резултати в областта на изграждането и обработката на книжовния език. Същевременно трябва да бъде обърнато внимание на еталонния¹⁵ характер на книжовния език, практикуван сред социално по-силните и съответно по-образовани слоеве. Така езикът на тези обществени кръгове се ползвал с особена престижност и авторитет сред останалото население и то се стремяло към следване и подражание на тяхната практика. В това отношение ще открием една от най-съществените разлики между състоянието сред двата народа.¹⁶

Настъпилият упадък поради унищожаването на институциите и разрушаването на социалната структура при завладяването на България от османците все повече се задълбочавал с времето. Едва около средата на XVIII в. долитат първите повеи на промени в Османската империя. Постепенно балканските християнски народи започнали да търсят възможности за националната си еманципация и да се борят национална независимост. Успоредно с това се развива с бързи темпове и образованието. Двата процеса са взаимосвързани и импулси протичат и в двете посоки. На Балканите може да се говори за сравнително едновременно настъпване на Новото време и на ерата на образованието¹⁷. Просветителските процеси излизат на повърхността сред българите реално чак около началото на XIX в., а съвременниците тогава усещат осезателно това раздвижване в по-масов мащаб едва през 30-те години, когато се основава първото българско светско училище (Габрово 1835). По това време все още основната образователна форма представляват т.нар. *килийни училища* (сравними донякъде с немските латински училища, вж. по-горе), за каквито ще се намират сведения и след средата на века. От началото на XIX в. под напора на потребността от светска просвета и във връзка с разпространението на великогръцката идея (Μεγάλη Ιδέα) в България започват да се появяват светски училища, в които се преподава на гръцки език, а в средата на II десетилетие на XIX в. бива основано и първото елино-славянско училище (Свищов 1815). То било последвано от подобни (светски) училища в редица селища в Централна Стара планина и Розовата долина. През 20-те години започнало проникването на т.нар. „взаимоучителна метода“ (Бел-Ланкастър-ов подход). Едва през 30-те години започват да никнат училища със светски характер, в които преподаването се извършвало на български език и където децата бивали разделяни според възрастта си в класове. За сравнение трябва да се посочи, че до средата на века в българската етническа територия (значително по-голяма от днешната българска държава) се наброявали всичко на всичко 53 класни български училища – 50 от които в Североизточна и 3 в Западна и Югозападна България. Видно е колко незадоволителен и локално неравномерен е темпът на развитие на образователната мрежа.¹⁸ Развитието на образованието неминуемо било съпътствано от създаване на учебници и друга литература. Във всеки случай най-голямата част от издадените книги са учебници (преводни и оригинални). Особено важно е да се посочи, че след няколко опита за създаване на нелегални печатници на българската територия става възможно да се основе печатница чак през 60-те години (Русе). Издадените през XIX в. около 2000 книги и около 200 вестници и списания са печатани в Румъния, Сърбия, Цариград, Русия, Австрия и т.н. Така – независимо от появата на първата

¹⁵ В случая добре познатият термин *еталон* е много подходящ. Той характеризира езика на социално високите класи като мерило, като образец, по който се равнявали социално ниските слоеве. Като синоним може да се използва определението *елитарен*.

¹⁶ Тук не бива да бъде пропусната и разпокъсаността на немския народ в рамките на различни кралства и княжества, което неминуемо е водело до определени локални различия.

¹⁷ Вж. сведения за положението сред сърбите, гърците и българите напр. у Вълчев, Б. Просветата и развитието на филологическата мисъл сред балканските народи по време на Българското възраждане. – В: *Език и литература*, 2007, кн. 1–2, стр. 98–108.

¹⁸ По това време за *система* не може да се говори. Гимназията като форма на обучение прави първите си крачки в навечерието на Освобождението.

българска книга още в зората на книгопечатането (Ф. Станиславов. *Абагар*. Рим, 1651) – първата книга на Българското Ново време излиза едва през 1806 г. (Софроний Врачански. *Кириакодромион или Неделник*. Римник, 1806.), а първият превод на *Новия завет* бива разпространен през 1840 г. (Неофит Рилски). Тези данни недвусмислено сочат силното изоставане в областта на образованието и книгопечатането. Не е учудващо и закъснението при формирането и изграждането на книжовния език. Социалната структура на населението все още не е разчленена, няма национални институции¹⁹ и национален културен център. Липсата на културен и книжовен център създава у изследователите впечатление за конкуриращи се местни диалекти при създаването на книжовния език²⁰. Справката с броя на училищата в различните области на страната и с броя на книжовниците (напр. учители, автори на книги, издатели на вестници и т.н.) сочи ясната преднина на Централна Стара планина и изобщо на Североизточна България, където населението сравнително бързо забогатява и се преориентира масово към по-доходното занаятчийско производство, а оттам се засилва ударно и интересът към образованието. Вследствие на това местният говор, практикуван от учители, учебникари, публицисти, писатели, поети и т.н. с източнобългарски произход, започва да се ползва с определена престижност и да господства на книжовноезиковата „сцена”. При сравнението с положението сред немците прави впечатление социалната разнотипност на населението и на книжовноезиковата ситуация. Сред германците книжовният език се изгражда в условията на вертикална опозиция (*социално горе* срещу *социално долу*), което води до еталонен и елитарен характер на книжовния език. Сред българите опозицията е хоризонтална (*източно* срещу *западно наречие*), което води до широка народна основа на създавания се книжовен език. Поради краткостта на протичане на процесите на изграждане на книжовния език сред българите е трудно да се разграничават различни разновидности между диалекта и книжовния език, макар че, разбира се, определена нюансировка може да бъде посочена и в това отношение. В никакъв случай обаче не може да се говори за някаква обща и локално недиференцирана основа на книжовния език – той стъпва здраво на основата на североизточното наречие, чиято структура и система и днес ясно личи. Реално обаче едва с основаването на независима България (1878) и със създаването на национална образователна система книжовният език придобива ясно различима стабилност. Това се дължи не на последно място на факта, че страната придобива свой политически, културен и стопански център и че веднага след Освобождението се създава единна национална образователна система, а скоро след това се основава и първият български университет (1888). Освобождението на България е последвано от няколкократно подмени на изградените или изграждащи се културно-политически елити, настъпили след редица драматични обрати. Независимо от това книжовният език запазва облика си именно поради сравнителната социална хомогенност на населението и поради факта, че изграждането на книжовния език е вървяло ръка в ръка с масовизирането на образованието и преди всичко поради ситуирането на тези процеси в Новото време.

5. Изложеното дотук неминуемо и недвусмислено сочи разнотипността на общественото, културното и образователното развитие на българи и немци. Естествена би била и мисълта, че така различното развитие ще предизвика и разнотипен облик на двата книжовни езика. Когато обаче се опитаме да приложим теориите за книжовните езици към двата езика,

¹⁹ Някои важни национални институции се създават преди създаването на независимата българска държава БКД, Българската екзархия и т.н.).

²⁰ Сочат се 3 школи през втората четвърт на XIX в., конкуриращи се по отношение на диалектната основа на книжовния език – черковнославянска, славянобългарска и новобългарска.

те попадат в един и същ raster. В крайна сметка те и двата служат еднакво добре за отразяване на явленията и процесите в съвременния свят и да служат на пълноценната комуникация. Когато обаче сравним състоянието на книжовните езици, практикуването им и отношението на обществото към тях, неминуемо стигаме и до заключението, че и в тази област има съществени различия. Те са особено видни по отношение на „етажността“ на езиковите формации. В Германия са добре изразени локалните езикови формации, към които няма негативно отношение и които са в реална всекидневна употреба както в частната, така и в обществената езикова комуникация. На тези локални варианти на немския език може да бъде изразено всичко – от изказвания по „хай тек“ въпроси до водене на разговори по битови проблеми. Те обаче не могат да бъдат наречени „книжовни“, защото не са писмено установени, т.е. на тях реално не се пише²¹. Те не са и диалекти в класическия смисъл на думата, защото са пропити от лексика от всякакъв вид (техническа, научна, медицинска и пр.) и позволяват всякакъв вид комуникация (без писмена, тъй като няма общоприети системи за записване на различните фонетични характеристики). В България има сравнително силно изразено отрицателно отношение към диалектите – дори и само към прокрадващи се елементи на диалектна фонетика. В този смисъл книжовният език е силно централизиран и реално липсва споменатият при немския език среден (локален) етаж. Иначе казано, сред българите може да се говори за два езикови етажа. При това и тук също не можем да говорим за чисти диалекти в общоприетия смисъл на този термин, тъй като и в диалектите присъстват думи за различни културни и технически явления, отговарящи на съвременната комуникационна ситуация.

Особено интересно е сравнението между кодификационните системи²² на двата езика. Любопитно е, че действително първите общоприети кодификационни документи на двата езика са създадени с три години разлика (1899 г. за България: *Упътване за общо правописание*²³; 1902 г. за Германия: *Дуден*²⁴). Като имаме предвид дълговековното книжовноезиково развитие в Германия, протекло при непрекъснатост, и краткотрайното, но много интензивно изграждане на българския книжовен език, неминуемо ще трябва да отчетем и различната степен на „узрялост“ на двата книжовни езика. Немският книжовен език е исторически възникнал конструкт, който децата – шеговито казано – изучават като чужд език в училище (поради описаната по-горе ситуация). Поради тази причина дълготрайното му развитие довежда и до силно стабилизирана система, която почти изцяло изключва различни алтернативни процеси и дублетност. Затова в момента, когато в *Дуден* е кодифицирана нормата, тя е била

²¹ Тук, разбира се, нямам предвид различни анекдотични издания, каквито напоследък се срещат все по-често, като напр. *Хамлет* на рейнско-франкско наречие, плакати и билбордове с характерни диалектно оцветени изрази и под., както и различните сдружения за опазване на местните говори.

²² Поради обемни съображения се спирам само на правописната кодификация, но имам пълното съзнание, че по отношение на българския книжовен език при нея проблемите са най-малки.

²³ През 90-те години на 19. в. са правени няколко несполучливи опита за установяване на единен национален правопис. Едва през 1899 г. министърът на просвещението Тодор Иванчев чрез *Упътване за общо правописание* успява да наложи в училищата да се прилага единен правопис, който с течение на годините и смяната на поколенията бива възприет от цялото общество.

²⁴ Възщност *Дуден* носи името на създателя си Конрад Дуден, който през 1880 г. издава *Пълен правописен речник на немския език*, съдържащ 27 000 речникови статии. При седмото му издание през 1902 г. биват взети предвид резултатите от II правописна конференция (Берлин, 1901) и с това той кодифицира първия единен официален правопис в немскоезичното пространство. Една година по-късно по настояване на печатарите правописните варианти биват силно намалени. Последното (24.) издание съдържа 130 000 речникови статии с над 500 000 примера.

реалистична и отговаря на достигнатото ниво на книжовноезиково развитие. По това време българският книжовен език има зад себе си едно едва няколкодесетилетно развитие. То го е довело до възможността да служи като общонационално комуникационно средство, но все още не е достигната онази зрялост в развитието на отделните системи и подсистеми, която да им осигури пълна стабилност. Това ще рече, че все още текат редица развойни процеси. Това положение продължава и досега. Известно е, че книжовните езици „стягат“ системите си (фонетично, фонологично, морфологично), т.е. показват ясен стремеж към намаляване напр. на многообразието от фонологични редувания, към унификация на формообразуващите морфемии и т.н. или иначе казано към минимализация на формата. От друга страна, книжовните езици разширяват лексикалните и синтактичните си системи, т.е. обогатяват съдържателните си възможности. Така, когато се осъществява кодификацията, много от формалните явления в българския книжовен език все още не са достигнали до своето крайно развитие и не са стабилизиранни. Такива са напр. различните палатализационни редувания, системата на ударенията, т.нар. обикновени и бройни форми за множествено число, окончанията за отделните спрежения (напр. *-м* или *-ме* в 1. лице мн. число), т. нар. променливо *я*²⁵, изразяването на учтивост и мн.др. Във всички тези случаи кодификаторите са декретирали положения, които те – лично – са смятали за „правилни“. Тук трябва особено силно да се изтъкне фактът, че поради краткото развитие на съвременния книжовен език почти всички кодификатори (създатели на граматика, учебници, речници и т.н.) са били пряко свързани с родния си диалект²⁶ и са смятали, че онова, което е „правилно“ в диалекта, трябва да е „правилно“ и в книжовния език. За тях не е било ясно (а до голяма степен това е положението и днес), че книжовният език има своя основа в конкретно наречие, но с течение на времето все повече се „еманципира“ от нея и заживява свой живот, подвластен на закономерностите за книжовните езици изобщо.

Има един особено интересен феномен, който смятам, че трябва да бъде отбелязан: като че ли за много изследвачи все още не е напълно ясно в коя сфера може да се намесва кодификаторът и в коя не може и изобщо какво точно е норма и какво кодификация²⁷. В българския книжовен език от много време се обсъжда въпросът за т.нар. „пълнен“ и „кратък“ член за мъжки род. Поне от средата на ХХ в. за българската граматическа наука е пределно ясно, че българският (книжовен) език е безпадежен. Същевременно се формулира правило, което гласи, че пълен член се употребява, когато името или словосъчетанието е подлог, а кратък – в останалите случаи. Тук всъщност прозира правило, формулиращо падежни взаимоотношения – именителен и неименителен падеж. Дори в закона за реформа на правописа от февруари 1945 г. формулировката е записана чрез израза „именителен падеж“. В случая е видно, че става дума за проникване в езиковата система и за постулиране на правило, което е противно на същността на българския книжовен език. Самата практика показва категорично, че –

²⁵ Поради популярността му употребявам този термин въпреки съзнанието за ненаучността му.

²⁶ Те с незначителни изключения произхождат от (Северо)Източна България.

²⁷ До такова заключение достига читателят, когато установява, че някои автори не могат да различат „нормализация“ или „нормиране“ от специфичен дидактически подход при преподаването на български език за чужденци (вж. Hinrichs, U. u.a. *Bulgarische Umgangssprache*. Wiesbaden, 2000, S. 7-9.). По подобен начин неправилно се тълкува като „начини на нормализиране“ *Grammatik der bulgarischen Sprache* (Виена, 1852) от братя Цанкови (вж. Мурдаров, Вл. Начини за книжовно нормализиране чрез кодификация в *Grammatik der bulgarischen Sprache* (1852) от А. и Д. Кириак Цанкови. – В: *Български език*, 1976, кн. 1–2, стр. 129–131). Тази граматика е била предназначена за средноевропейските читатели и никога не е имала разпространение сред българите и каквото и да било влияние у нас. Важно е да се отбележи, че за нормализационни процеси и за тяхната кодификация би следвало да се говори само когато става дума за езика в неговата естествена среда. Разбира се, трябва да сме наясно и с понятието „естествени нормализационни процеси“ при типа книжовни езици, към които спада българският език.

образно казано – българите са „ампутирани” откъм категорията падеж по отношение на своя език и реално никой не може автоматично, а и не се стреми да спазва това правило. По принцип то няма никаква комуникативна стойност. Същевременно обаче се изучава упорито и по този начин се разпилява време за по-смислени занимания (вкл. и в обучението по български за чужденци). Едва напоследък П. Пашов посочи в своята граматика, че правилото е напълно изкуствено. Препоръката му обаче е отново половинчата – независимо от изкуствеността то трябвало да се спазва писмено. Когато пред съставителите на правописния речник се поставя въпросът за заличаване на това правило, оттам се чува обяснението, че това можело да направи само парламентът, тъй като то било записано в закон. От това положение ярко се вижда, че аргументите са хетерогенни. Всъщност това правило не е работа на парламента, нито на формулировка чрез юридически закон. Парламентът няма силата и не може да регулира различни вътрешноезикови процеси. Това не е работа и на филолозите – те трябва да описват езика, а не умозрително да съчиняват езикови правила. За да покаже несъстоятелността на тези представи, ще посоча само за пример Вук Караджич, чието име във филологическата наука е синоним на израза „реформатор на сръбския език”. Употребяващите този шаблон не си дават сметка, че езикът е колективно творение и не може да бъде реформиран от никого – нито от гениален филолог, нито от всемогъщ владетел. На реформа може да подлежи писмената форма на езика, но не и самият език.

6. В днешните книжовни езици на българи, немци и сърби откриваме различни състояния на стабилизирането на нормата и същевременно различни отношения към нея от страна на кодификатора: българският и сръбският книжовен език са в сходно състояние на недоизяснена стабилност, докато за немския език можем с увереност да твърдим, че е напълно стабилизирани. Същевременно българските кодификатори се отнасят към описването и записването на съвременните норми с твърдостта, с която правят това немските кодификатори. В Сърбия положението е различно: там се говори за „еластична норма”, т.е. допуска се широка вариантност. Видно е, че положението сред балканските народи – резултат от подобни исторически процеси – е сходно, но отношението на филолозите кодификатори към нормите е различно. В това отношение трябва да се каже, че в Сърбия се проявява здрав реализъм, какъвто за съжаление не откриваме в България.

Когато говорим за кодификация, трябва да сме наясно, че в много случаи се нуждаем от решения, които самото развитие все още не ни е предложило в чист вид. Тъй като немският език възниква като конструкт, който извървява многовековен непрекъсван път, неговата кодификация е доведена до състояние, при което книжовният език на всички свои равнища и кодификацията му съответстват едно на друго както обектът на своя огледален образ. При българския език, възникнал по пътя на естествената еволюция при това за кратък, но много интензивен период в най-новата цивилизационна история, кодификацията все още има личен характер и не отчита езиковите и социалните дадености. Ясно е, че кодификацията е основна опора за учителите, редакторите, коректорите и под. Тъй като извършват конкретна езикова работа в реално време, те се нуждаят и от конкретни еднозначни отговори. Когато книжовният език все още не е стигнал сам до дадено решение, кодификаторът не може да налага такова решение, защото самата обществена практика ще го отхвърли. И в България сме свидетели именно на такова положение – кодификацията е маргинализирана в много висока степен и не се взема насериозно не само в устната, но и в писмената практика и на високо образованите кръгове на обществото. Като показателна илюстрация може да се посочи рядкото посягане към кодификационните трудове и специално към правописния речник, който излиза в малки тиражи. В

Германия *Дуденът* не липсва почти от никой дом, а направо е немислимо някоя секретарка да си позволи в кабинета си да не разполага с най-новото му издание.

7. Направените сравнения на редица контрастни положения в историческото развитие на обществото и книжовните езици на българи и немци показват различия, които трябва да бъдат вземани предвид при изследванията, свързани с описанието, типологизацията и функционирането на двата езика. Те показват още невъзможността за универсалност на досега разработените теории за книжовните езици, които на практика игнорират многообразието при изграждането на книжовните езици, а то води до различни резултати в съвременното.

Предложеният тук текст може да доведе читателя до мисълта, че чрез него се показва изостаналостта и недостатъчното развитие на българския книжовен език. Подобни възгледи – при това не само в езиковата област, а изобщо – се срещат нерядко както в чужбина, така и у нас. Представи и характеристики като „недоразвитост” на съвременните книжовни езици са крайно неуместни. Днес трябва да сме наясно, че различният тип историческо развитие (на обществото, езика и т.н.) водят до различни резултати, които не могат да се описват с подобни характеристики. Историята на всеки народ и на всеки език има своя динамика, скорост и интензивност. Историята не е в миналото. Ние непрестанно живеем *със* и *във* историята, макар и рядко да си даваме сметка за това. А езиците (в частност книжовните езици) са жива памет за извървените от съответните народи пътища. Затова и тази памет е уникална.

Използвана литература

- Божилков, Ив. *Културата на Средновековна България*. Изд. София, 1996.
- Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. Съст. Н. Генчев, Кр. Даскалова. София, 1988.
- Ванков, Н. *История на учебното дело в България от край време до Освобождението*. Ловеч, 1903.
- Ванков, Н. *История на учебното дело в България*. София, 1930.
- Виденов, М. Към характеристиката на движещите сили в развоа на съвременния български книжовен език. – В: *Език и литература*, 1977, кн. 2, стр. 1–10.
- Виденов, М. Опит за типология на българската езикова ситуация през Възраждането. – В: *Език и литература*, 1982, кн. 6, стр. 82–88.
- Виденов, М. *Увод в социолингвистиката*. София, 2000.
- Виденов, М. По въпроса за „масовата грешка” в езика на съвременната българска интелигенция. – В: Електронно списание LiterNet, 13.06.2003 – <http://litenet.bg/publish3/mvidenov/masovata.htm>
- Вълчев, Б. Опит за социална характеристика на българското възрожденско общество с оглед изясняването на процесите при формирането и развитието на българския книжовен език. – В: *Проблеми на социолингвистиката, том 3* (Съст. Л. Йорданова). София, 1988, стр. 88–100.
- Вълчев, Б. Просветата и развитието на филологическата мисъл сред балканските народи по време на Българското възраждане. – В: *Език и литература*, 2007, кн. 1-2, стр. 98-108.
- Гачев, Г. Ускоренно развитие на литературата (на материале българской литературы первой половины 19. века). Москва, 1964.
- Генчев, Н. *Българско възраждане*. София, 1981.
- Генчев, Н. *Социално-психологически типове в българската история. Очерци*. София, 1986.
- Гюзелев, В. *Училища, скриптории, библиотеки и знания в България – XIII–XIV в.* София, 1985.
- Даскалова, Кр. *Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към Модерното време*. София, 1999.
- История на България* (в 6 тома). (Авторски колектив). Изд. София, 1983-1993.
- Льо Гоф, Ж. *Интелектуалците през Средновековието*. София, 1985.
- Льо Гоф, Ж. *Цивилизацията на средновековния Запад*. София, 1999.
- Николов, Й. *История на средновековния свят*. София, 2000.
- Пашов, П. *Българска граматика*. София, 2002.
- Русинов, Р. *Из историята на обучението по български език в училище*. София, 1983.
- Сюпюр, Е. *Българската емигрантска интелигенция в Румъния през XIX в.* София, 1982.
- König, W. *Atlas zur deutschen Sprache. Tafeln und Texte*. München, 1978.
- Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte* (in 6 Bänden). Hrsg. von N. Hammerstein. München, 1987.
- Schildt, J. *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache*. Berlin, 1976.

Šaumljan, Š. *Strukturele Linguistik*. (Herausgegeben, übersetzt sowie mit einem Vor- und einem Nachwort versehen von W. Girke und H. Jachnow.) München, 1971.